

Jarosław Centek

Garnizon Torunia w latach 1815-1919 : organizacja, liczebność

Rocznik Toruński 32, 191-213

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Garnizon Torunia w latach 1815–1919. Organizacja, liczebność

Jaroslav Centek

Militarne dzieje Torunia XIX i początków XX w. były badane już przez wielu autorów. Podobnie fortyfikacje doczekały się licznych opracowań¹. Jednak nie zostało do tej pory ustalone, jakie jednostki tworzyły garnizon miasta w czasie jego przynależności do Prus, a potem do Cesarstwa Niemieckiego. Pewną próbę podjął w tym zakresie w latach dwudziestych XX w. niemiecki generał w stanie spoczynku Karl von Albedyll². Jego opracowanie, poświęcone garnizonom Pomorza i Okręgu II Korpusu, ze względu na tak szerokie potraktowanie tematu, nie opisuje Torunia z zadowalającym poziomem szczegółowości. Także w opublikowanej ostatnio syntezie dziejów miasta, obejmującej okres zaborów, kwestia garnizonu nie została potraktowana w sposób wyczerpujący³.

¹ Zob. np.: J. Stankiewicz, *Twierdza Toruń*, cz. 1, *Zapiski Historyczne* 1972, z. 4; cz. 2, 1973, z. 1; cz. 2, 1973, z. 4; cz. 4 (wspólnie z K. Biskupem), 1978, z. 4; *Fortyfikacja*, t. V, Warszawa-Kraków 1998, *passim*; M. Giętkowski, Z. Karpus, W. Rezmer, *Twierdza Toruń. Stan w latach dwudziestych XX wieku. Dokumenty*, Toruń 2001, *passim*.

² K. von Albedyll, *Soldaten und Garnisonen in Pommern und im Bezirk des II. Armee-Korps*, Stettin 1926, *passim*.

³ *Historia Torunia*, pod red. M. Biskupa, t. III, cz. I, *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, Toruń 2004, *passim*. Informacje o garnizonie zawiera rozdział VI tej pracy (K. Wajda, *Ludność Torunia 1815–1914*, s. 92–141; jednak sprawy stricte wojskowe zostały zawarte wyłącznie na kilku stronach (*ibid.*, s. 116–119) i z tego względu o składzie garnizonu Torunia traktują dość pobieżnie. Znalazły się tam natomiast bardzo cenne dane dotyczące liczby żołnierzy stacjonujących w rejonie twierdzy.

Zdaniem autora ustalenie zmian w składzie garnizonu miasta jest niezbędne dla pełnego przedstawienia historii twierdzy. Doskonale ukazuje ono także stopniowy spadek, a potem szybki wzrost znaczenia militarnego Torunia od zakończenia wojen napoleońskich do wybuchu pierwszej wojny światowej.

Niniejszy artykuł powstał na podstawie niemieckich roczników oficerskich, tzw. *Ranglist*. Zawierają one informacje o organizacji armii i miejscach stacjonowania poszczególnych jednostek oraz obsadzie stanowisk oficerskich⁴. Wykorzystane zostały wszystkie 96 *Ranglist*, które ukazały się w latach 1817-1914⁵. Wiele istotnych danych szczegółowych, uzupełniających powyższe źródła, dostarczyły historie stacjonujących w Toruniu oddziałów⁶.

W artykule zastosowano podwójny zapis nazw własnych poszczególnych jednostek – zarówno polskie tłumaczenie, jak i nazwę oryginalną. W przypadku formacji nie mających nazw własnych i różniących się tylko numerem, pisownię niemiecką podano tylko przy pierwszych z nich. Przy liczebnikach porządkowych zastosowano zapis mieszany – rzymski dla korpusów, brygad i dywizjonów/batalionów, w przypadku tych ostatnich wyjątkiem są oddziały samodzielne, które

⁴ Tytuły tych roczników zmieniały się – początkowo były to: *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für das Jahr...* (dalej RuQL), później: *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und Marine für das Jahr...* (dalej RuQLM), następnie od rocznika 1876/77: *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee für das Jahr...* (dalej RuQL), by ostatecznie przybrać tytuł: *Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen Armeekorps für...* (dalej: RuQLKW).

⁵ Dwukrotnie w jednym tomie opisano dwa lata: 1870/1871 oraz 1876/1877.

⁶ *Beiträge zu einer Geschichte des Ostpreuß. Füsilier-Regiments Nr. 33*, Köln 1865, passim; E. Toeppen, *Geschichte des 7. Ostpreußischen Infanterie-Regiments Nr. 44 von 186–1885*, Berlin 1885, passim; Troschel, *Geschichte es Pommerschen Pionier-Bataillons Nr 2*, Berlin 1888, passim; G. Schreiber, *Geschichte des Infanterie-Regiments von Borcke (4. Pommerschen) Nr. 21 1813 bis 1889*, Berlin 1889, passim; Krafft, *Geschichte des Infanterie-Regiments Graf Schwerin (3. Pommerschen) Nr. 14*, Berlin 1901, passim; C. Cebrian, *Geschichte des Infanterie-Regiments von der Marwitz (8. Pommerschen) Nr. 61*, Berlin 1910, passim; H. Martens, E. Zipfel, *Geschichte des Ulanen-Regiments von Schmidt (1. Pommersches) Nr. 4*, Berlin 1929, passim; W. Preusser, *Das Westpreußische Infanterie-Regiment Nr. 176 im Weltkrieg*, Berlin 1931, passim; von Keiser, *Geschichte des Inf.-Regts. v. d. Marwitz (8. Pomm.) Nr. 61 im Weltkriege 1914–1918*, Berlin b.d.w.

zostały zapisane cyframi arabskimi, podobnie jak armie, dywizje, pułki i kompanie.

Po zakończeniu wojen napoleońskich Toruń wrócił w 1815 r. do Prus. W mieście odtworzono wówczas komendanturę⁷, ale nie przywrócono urzędu gubernatora twierdzy, co oznaczało spadek jej znaczenia. Pierwszymi oddziałami były 1 i 5 bataliony garnizonowe (Garnison-Bataillone). W 1816 r. do miasta trafił sztab i dwie kompanie batalionu fizyliarów (Füsilier-Bataillon) 30 Pułku Piechoty (Infanterie-Regiment Nr. 30), dwie kompanie artylerii pieszej (Fußartillerie-Kompagnien) z IV (Zachodniopruskiej) Brygady Artylerii [4. Artillerie-Brigade (Westpreußisches)] i pododdział z I (Wschodniopruskiego) Batalionu Pionierów [1. Pionier-Abteilung (Ostpreußisches)]⁸. W mieście znajdowali się także Artyleryjski Oficer Placu (Artillerie-Offizier vom Platz) i Oficer Zbrojmistrz (Zeug-Offizier). Do garnizonu był również przydzielony oficer z I Brygady Inżynieryjnej⁹.

W 1817 r. wycofano z Torunia obydwaj bataliony garnizonowe, sprowadzając w ich miejsce 2 (2 Wschodniopruski) Batalion Garnizonowy [2. Garnison-Bataillon (2. Ostpreußisches)]¹⁰. Dokonano też reorganizacji w artylerii – Zachodniopruska Brygada Artylerii otrzymała numer V¹¹. Także w tym roku przeniesiono obie kompanie z 30 Pułku Piechoty do Koblencji, a w jego miejsce sprowadzono Batalion Fizyliarów 5 Pułku Piechoty¹². Został on jednak już 30 III 1818 r. skierowany do Pasłęka (Preussischer Holland), a zamiast niego do Torunia trafił Batalion Fizyliarów 33 (1 Rezerwowego) Pułku Piechoty [33. Infanterie-Regiment (1. Reserve-Regiment)]¹³. Wówczas Landwehrę toruńską two-

⁷ Komendant wydawał rozkazy załodze twierdzy, regulował sprawy związane ze służbą wartowniczą, zandarmierią, służbami przeciwpożarowymi i administracją. Dowodził także mniejszymi twierdzami; H. Cron, *Die Organisation des deutschen Heeres im Weltkriege*, Berlin 1923, s. 181.

⁸ RuQL 1817, s. 139, 195, 205, 219, 221; *Beiträge zu einer Geschichte des Ostpreuß. Füsilier-Regiments Nr. 33*, Köln 1865, s. 10; K. von Albedyll, op. cit., s. 98.

⁹ RuQL 1817, s. 202 n., 208.

¹⁰ RuQL 1818, s. 191.

¹¹ *Ibid.*, s. 166.

¹² RuQL 1818, s. 70; K. von Albedyll, op. cit., s. 98.

¹³ *Beiträge zu einer Geschichte des Ostpreuß. Füsilier-Regiments*, s. 10; K. von Albedyll, op. cit., s. 98.

rzył III Batalion 4 (b) Królewiecko-Kwidzińskiego Pułku Landwehry [4 Landwehr-Regiment b) Königsberg Marienderwersches]¹⁴.

W 1819 r. wycofano z Torunia pluton 1 Kompanii 1 Batalionu Pionierów, wprowadzając w jego miejsce pluton z 2 Kompanii 5 Batalionu Pionierów¹⁵. Rozformowano wówczas wszystkie bataliony garnizonowe i zastąpiono je kompaniami garnizonowymi (Garnison-Kompagnie) (jedna na każdy pułk piechoty i na każdą dywizję¹⁶). W skład garnizonu weszły kompanie garnizonowe 2 Dywizji, 10 Dywizji i 19 Pułku Piechoty¹⁷. W wyniku dokonanego w tym roku podziału 33 Pułku Piechoty na pułki 33 i 34, stacjonujący w Toruniu Batalion Fizylierów 33 Pułku Piechoty został przemianowany na II Batalion 33 Pułku Piechoty¹⁸. Został on w październiku 1820 r. przeniesiony do Grudziądza. W jego miejsce sprowadzono I Batalion 19 Pułku Piechoty¹⁹.

W latach 1821–1822 w składzie garnizonu nie zaszły żadne zmiany²⁰. Dopiero dnia 1 IV 1823 r. I Batalion 19 Pułku Piechoty został przeniesiony do Gniezna. W jego miejsce sprowadzono II Batalion 37 Pułku Piechoty ze Świdnicy²¹. W *Rangliste* z 1824 r. podane są po raz pierwszy numery kompanii artylerii pieszej stacjonujących w Toruniu: 3 i 7. W ciągu tego roku 3 kompania została zastąpiona przez 2 kompanię z tej samej V Brygady Artylerii²². Została ona w ciągu 1826 r. zamieniona na 4 kompanię²³. Rok później zamieniono 7 kompanię na 6²⁴.

¹⁴ RuQL 1818, s. 211; do każdego numeru pułku niemieckiej Landwehry przyporządkowywano wówczas dwa pułki – a i b. Każdy z nich składał się z dwóch batalionów.

¹⁵ K. von Albedyll, op. cit., s. 99.

¹⁶ RuQL 1820, s. 174–185.

¹⁷ Ibid., s. 173, 176.

¹⁸ Ibid., s. 107; *Beiträge zu einer Geschichte des Ostpreuß. Füsilier-Regiments*, s. 10.

¹⁹ *Beiträge zu einer Geschichte des Ostpreuß. Füsilier-Regiments*, s. 10; K. von Albedyll, op. cit., s. 99.

²⁰ RuQL 1821, s. 74, 90, 128, 137, 149, 152; ibid. 1822, wkł. s. 20–21.

²¹ RuQL 1823, wkł. s. 18–19; K. von Albedyll, op. cit., s. 99.

²² RuQL 1824, wkł. s. 22–23; ibid. 1825, wkł. s. 22–23.

²³ RuQL 1825, Berlin b.d.w., wkł. s. 22–23; ibid. 1826, wkł., s. 22–23; ibid. 1827, wkł. s. 22–23.

²⁴ RuQL 1828, wkł. s. 22–23

Jesienią 1828 r. z Bydgoszczy sprowadzono do Torunia sztab i I Batalion 37 Pułku Piechoty. W ten sposób skoncentrowano tu cały oddział. Dodatkowe wzmocnienie piechoty stanowił pododdział w sile kompanii (4 oficerów i 158 żołnierzy) wydzielony z 33 Pułku Piechoty²⁵.

W 1829 r. skład garnizonu wyglądał prawie identycznie, dokonano tylko kolejnej zmiany w artylerii – 4 kompanię zastąpiono 3²⁶. Kolejnych przeniesień dokonano dopiero w 1831 r.²⁷ Na początku tego roku do Saksonii tymczasowo skierowano 37 Pułk Piechoty²⁸. Wymieniono także całkowicie artylerię – w mieście stacjonowały wówczas 2 i 8 kompanie artylerii pieszej z V Brygady Artylerii²⁹. Rok później w Toruniu znajdowała się tylko 10 kompania artylerii pieszej, wchodząca w skład I Brygady Artylerii³⁰.

W miejsce 37 Pułku Piechoty sprowadzono w styczniu 1833 r. 33 Pułk Piechoty. Dokonano także zmiany w artylerii, umieszczając w Toruniu 12 kompanię artylerii pieszej³¹. W tym samym roku wycofano z miasta kompanie garnizonowe 2 Dywizji (do Bydgoszczy) i 19 Pułku Piechoty (do Poznania)³². Do 1834 r. zamieniono też 12 na 11 kompanię artylerii pieszej³³. W ciągu następnego roku nie wprowadzono żadnych zmian³⁴.

W 1836 r. w Toruniu znalazł się szwadron 1 Pułku Huzarów (Husaren Regiment Nr. 1). Wróciła także 12 kompania piesza I Brygady Artylerii³⁵, którą zresztą w roku następnym zmieniła ponownie 11 kompania³⁶. W 1838 r. na jej miejscu znajdowała się już 10 kompania. Zamiast huzarów w Toruniu pojawił się szwadron z 5 Pułku

²⁵ *Beiträge zu einer Geschichte des Ostpreuß. Füsilier-Regiments*, s. 11.

²⁶ RuQL 1829, wkl. s. 22–23.

²⁷ RuQL 1830, wkl. s. 24–25.

²⁸ Ta „tymczasowość” trwała jednak bardzo długo, ponieważ dopiero w roku 1839 pułk ten przestał pojawiać się w *Ranglistach* jako odkomenderowany z Torunia.

²⁹ RuQL 1831, wkl. s. 24–25.

³⁰ RuQL 1832, wkl. s. 24–25.

³¹ RuQL 1833, wkl. s. 24–25; K. von Albedyll, op. cit., s. 99.

³² RuQL 1833, wkl. s. 24–25; 1834, wkl. s. 24–25; K. von Albedyll, op. cit., s. 99.

³³ RuQL 1834, wkl. s. 24–25.

³⁴ RuQL 1835, wkl. s. 24–25.

³⁵ RuQL 1836, Berlin b.d.w., wkl. s. 24–25.

³⁶ RuQL 1837, wkl. s. 24–25.

Kirasjerów (Kürassier-Regiment Nr. 5)³⁷. W tym roku została także rozwiązana kompania garnizonowa 2 Dywizji³⁸.

W 1839 r. w Toruniu nie było już kawalerii. Wprowadzone zmiany dotyczyły również artylerii – 10 kompania artylerii pieszej została zastąpiona przez 12 kompanię³⁹, którą zmieniła w roku następnym ponownie 11 kompania⁴⁰. W 1843 r. na jej miejscu była już znów 10 kompania⁴¹. Rok później raz jeszcze zamieniły się miejscami⁴². W 1844 r., po kolejnym przeniesieniu w Toruniu znajdowała się 10 kompania⁴³. W roku następnym na jej miejscu stacjonowała już 12 kompania⁴⁴.

W tym okresie, tj. w latach 1843–1846, liczba żołnierzy garnizonu Torunia zwiększyła się o połowę – z 1174 do 1629⁴⁵. W ciągu kolejnych dwudziestu lat liczebność wojska przebywającego w granicach twierdzy ulegała tylko niewielkim wahaniom i mieściła się w granicach około 1700-1800 żołnierzy⁴⁶.

W lutym 1847 r. do Torunia trafił 2 szwadron 3 Pułku Dragonów (Dragoner Regiment Nr. 3)⁴⁷. Wzmocniono także w ciągu tego roku artylerię, wycofując 12 kompanię i wprowadzając na jej miejsce 10 i 11 kompanie artylerii pieszej⁴⁸.

Kolejne zmiany nastąpiły dopiero w 1850 r.⁴⁹ Wówczas wycofano 2 szwadron 3 Pułku Dragonów⁵⁰. W tym roku dokonano także reorganizacji artylerii, zamieniając brygady artylerii na pułki artylerii. Każdy

³⁷ Ibid..

³⁸ K. von Albedyll, op. cit., s. 99.

³⁹ RuQL 1839, wkł. s. 8–9.

⁴⁰ RuQL 1840, wkł. s. 8–9.

⁴¹ RuQL 1841, wkł. s. 8–9; ibid. 1843, wkł. s. 16–17; ibid. 1844, wkł. s. 16–17.

⁴² RuQL 1843, wkł. s. 16–17.

⁴³ RuQL 1844, wkł. s. 16–17.

⁴⁴ RuQL 1845, wkł. s. 16–17.

⁴⁵ K. Wajda, op. cit., s. 116.

⁴⁶ Ibid., s. 116 i n.

⁴⁷ C. Bredow, G. Wedel, *Historische Rang- und Stammliste des deutschen Heeres*, Osnabrück 1972, s. 303; K. von Albedyll, op. cit., s. 99.

⁴⁸ RuQL 1847, wkł. s. 16–17.

⁴⁹ Ibid.; RuQL 1848, wkł. s. 16–17; RuQL 1849, wkł. s. 32–33.

⁵⁰ C. Bredow G. Wedel, op. cit., s. 303; K. von Albedyll, op. cit., s. 99.

z nich tworzyły trzy dywizjony, z których każdy składał się z jednej kompanii artylerii konnej i trzech kompanii artylerii pieszej⁵¹. W Toruniu po reformie artylerii znalazły się 11 i 12 kompanie piesze z III Dywizjonu (Abteilung) z 1 Pułku Artylerii Pieszej⁵². Jednak w ciągu 1850 r. zostały one zastąpione przez 4 kompanię artylerii fortecznej z 1 Pułku Artylerii⁵³.

W 1850 r. do Torunia sprowadzono 3 Pułk Piechoty, który zastąpił przeniesiony do Królewca 33 Pułk Piechoty. Nowy oddział wchodził w skład garnizonu bardzo krótko, ponieważ już 1 X 1851 r. trafił także do Królewca. W jego miejsce sprowadzono elementy 14 Pułku Piechoty z Bydgoszczy (sztab i I Batalion) i Grudziądza (II Batalion)⁵⁴. W tym czasie dokonano także zmian w artylerii – 4 kompania artylerii fortecznej została zastąpiona przez 3 kompanię forteczną 5 Pułku Artylerii⁵⁵.

Ówczesne warunki służby w Toruniu nie były najlepsze. Trzy kompanie 14 Pułku Piechoty stacjonowały w Przyczółku Mostowym, przez co komunikacja z nimi była bardzo utrudniona, zwłaszcza że brakowało odpowiedniego mostu przez Wisłę. Także mustrowanie rekrutów napotykało trudności ze względu na brak odpowiedniego budynku do tego celu. W związku z tym musieli oni odbywać swoje pierwsze szkolenie w izbach i korytarzach koszar – takich jak np. Fort Świętego Jakuba (Jakobsfrot) czy Przyczółek Mostowy (Brückenkopf). Kompanie ćwiczyły na małych placykach przed swoimi koszarami i na esplanadzie przy Bramie Chelmińskiej. Jedyny batalionowy plac ćwiczeń znajdował się koło ruin Zamku Dybowskiego, był on jednak bardzo często zalewany przez Wisłę. Także marsz przez most pałowy zajmował dużo czasu, gdyż pomiędzy kolumnami marszowymi należało zachować odpowiedni odstęp⁵⁶.

W tym okresie garnizon Torunia był najskromniejszy pod względem liczby stacjonujących w nim oddziałów. Było to spowodowane

⁵¹ RuQL 1850, s. 166–180.

⁵² Ibid., s. 168.

⁵³ RuQL 1850, s. 168; ibid. 1851, wkł. s. 30–31, s. 159.

⁵⁴ K. von Albedyll, op. cit., s. 99.

⁵⁵ RuQL 1852, wkł. s. 28–29.

⁵⁶ Krafft, op. cit., s. 258.

spadkiem znaczenia toruńskich fortyfikacji z 1. połowy XIX w. Miasto odzyskało znaczenie strategiczne dopiero po zbudowaniu w 1872 r. mostu przez Wisłę.

Do 1855 r. garnizon miasta pozostał bez jakichkolwiek zmian⁵⁷. Dopiero 7 XII 1855 r. Ministerstwo Wojny (Kriegsministerium) nakażało zamianę garnizonów 14 Pułku Piechoty i 21 Pułku Piechoty. Rozporządzenie to miało wejść w życie z dniem 1 IV 1856 r. W ten sposób do Torunia trafił sztab, I i II Batalion 21 Pułku Piechoty, a do Bydgoszczy skierowano sztab i I Batalion 14 Pułku Piechoty. Natomiast II Batalion tego pułku trafił do Grudziądza⁵⁸.

Kolejne przegrupowanie w składzie garnizonu odbyło się dopiero w 1860 r.⁵⁹ Przeniesiono wówczas 21 Pułk Piechoty do Gniezna i Inowrocławia, a w Toruniu 5 V 1860 r. umieszczono nowo sformowany 44 Pułk Piechoty⁶⁰. Wycofano także pododdział pionierów⁶¹.

W ten sposób ustanowiono skład garnizonu aż do 1864 r.⁶² W tym roku bowiem dokonano reorganizacji artylerii, powołując brygady artylerii, które miały składać się z pułku artylerii polowej i pułku artylerii fortecznej. Początkowo udało się tak sformować tylko I, III, IV, VII i VIII Brygadę Artylerii. Natomiast brygady II, V i VI miały tylko dywizjony artylerii fortecznej – pułki były w trakcie formowania. Pułk artylerii polowej składał się z jednego dywizjonu artylerii konnej i trzech dywizjonów artylerii pieszej. Pułk artylerii fortecznej składał się z dwóch dywizjonów po cztery kompanie⁶³.

Po reorganizacji w Toruniu znalazły się 7 i 8 kompanie z 5 (Dolnośląskiego) Pułku Artylerii Fortecznej (Niederschlesisches Festungs-Artillerie-Regiment Nr. 5)⁶⁴.

Kolejnej zmiany dokonano dopiero po rozstrzygnięciu wojny z Austrią we wrześniu 1866 r., gdy 44 Pułk Piechoty został przeniesiony do

⁵⁷ RuQL 1853, wkl. s. 28–29; RuQLM 1854, wkl. s. 26–27; *ibid.* 1855, s. 35.

⁵⁸ RuQLM 1856, s. 35; Krafft, *op. cit.*, s. 261.

⁵⁹ RuQLM 1857, s. 37; *ibid.* 1858, s. 37.

⁶⁰ K. von Albedyll, *op. cit.*, s. 99.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² RuQLM 1861, s. 49; *ibid.* 1862, s. 44; *ibid.* 1863, s. 44; *ibid.* 1864, s. 46.

⁶³ RuQLM 1864, s. 270–292.

⁶⁴ RuQLM 1865, s. 678.

Gdańska, a do Torunia w jego miejsce sprowadzono 61 Pułk Piechoty ze Słupska (Stolp), Chojnic (Konitz) i Szczecinka (Neustettin)⁶⁵. Po dotarciu do Torunia 61 Pułku Piechoty w mieście znajdowało się 2111 żołnierzy oraz 16 217 cywilów⁶⁶.

Dnia 1 I 1868 r. utworzono Sztab Batalionu Landwehry Toruń (Stab des Landwehr Bataillons Thorn)⁶⁷. Był to II Batalion 5 (4 Wschodniopruskiego) Pułku Landwehry (4. Ostpreußisches) Landwehr-Regiment Nr. 5)⁶⁸.

Kolejne zmiany zaszły po zwycięskiej wojnie z Francją 1870–1871 r. Wówczas 61 Pułk Piechoty pozostał w służbie okupacyjnej⁶⁹. Z tego względu z Gdańska przeniesiono do Torunia Batalion Fizylierów 5 (Wschodniopruskiego) Pułku Grenadierów (Ostpreußisches Grenadier-Regiment Nr. 5)⁷⁰.

Dnia 18 VII 1872 r. dokonano przeformowania artylerii. Została ona wówczas podzielona na posiadającą zaprzęgi konne artylerię polową (Feldartillerie) oraz nie posiadającą ich artylerię pieszą (Fußartillerie), którą utworzyły dotychczasowe pułki artylerii fortecznej⁷¹. W Toruniu sformowano wówczas sztab II Dywizjonu i trzy kompanie (5, 7 i 8) 5 (Dolnośląskiego) Pułku Artylerii Pieszej (Niederschlesisches Fußartillerie-Regiment Nr. 5)⁷². Czwarta kompania tego oddziału trafiła do Grudziądza⁷³.

W 1872 r. oddano w Toruniu do użytku most kolejowy przez Wiśłę⁷⁴. Spowodowało to ponowny wzrost znaczenia militarnego miasta, co stało się przyczyną stworzenia w mieście nowoczesnej twierdzy.

⁶⁵ K. von Albedyll, op. cit., s. 100.

⁶⁶ C. Cebrian, op. cit., s. 59.

⁶⁷ K. von Albedyll, op. cit., s. 100.

⁶⁸ RuQLM 1868, s. 996.

⁶⁹ RuQLM 1869, s. 997; *ibid.* 1870/1871, s. 251, 1194.

⁷⁰ K. von Albedyll, op. cit., s. 100.

⁷¹ Ziethen, *Die Fußartillerie*, [w:] *Ehrendenkmal der deutschen Armee und Marine*, pod red. Eisenhardt Rothege, Berlin 1928, s. 138.

⁷² RuQLM 1872, s. 1090; K. von Albedyll, op. cit., s. 100.

⁷³ RuQLM 1873, s. 930.

⁷⁴ M. Wojciechowski, *Miasta Pomorza Nadwiślańskiego i Kujaw w okresie I wojny światowej oraz w międzywojennym dwudziestolecu (1914–1939)*, Toruń 2000, s. 242.

W tym celu oddelegowano oficerów, którzy w komendanturze mieli zajmować się służbą fortyfikacyjną. Ich liczba wzrosła w latach 1873–1875 od jednego do trzech⁷⁵.

Po zakończeniu wojny z Francją utworzono także w Toruniu różnego rodzaju służby tyłowe: składnicę artyleryjską (Artillerie Depot), komisję lazaretu garnizonowego (Garnisons-Lazareth-Commission), urząd prowiantowy (Proviant Amt), administrację garnizonową (Garnison Verwaltung) czy służbę fortyfikacyjną (Fortifikations Dienst)⁷⁶. W 1873 r. istniał już lazaret garnizonowy (Garnisons-Lazarett) i więzienie forteczne (Festungs-Gefängnis)⁷⁷. Tego ostatniego już w 1885 r. nie było⁷⁸.

Latem 1873 r. wracający z okupacji Francji 61 Pułk Piechoty postanowiono skierować do baraków koło Szczecina, ponieważ w prowincjach Prusy Zachodnie (Westpreußen) i Poznań (Posen) panowała wówczas epidemia cholery⁷⁹. W tymczasowym obozie nastąpiła demobilizacja pułku. Po zwolnieniu rezerwistów w każdym batalionie pozostało po 260 żołnierzy⁸⁰. Ostatecznie pułk powrócił do Torunia 29 IX 1873 r. Wówczas batalion fizylierów 5 Pułku Grenadierów został odesłany do Gdańska⁸¹.

Ustalony w ten sposób skład garnizonu Torunia pozostał bez zmian do roku 1881 r.⁸², kiedy to 1 kwietnia dywizjon z 5 Pułku Artylerii Pieszej został przeniesiony do Poznania i zastąpiony przez nowo utworzony 11 Pułk Artylerii Pieszej⁸³. W tym czasie widocznie wzrosła liczba oficerów oddelegowanych do służby fortyfikacyjnej. Pod koniec lat siedemdziesiątych XIX w. było ich pięciu lub sześciu, by w 1880 r.

⁷⁵ RuQLM 1873, s. 113; *ibid.* 1874, s. 114; *ibid.* 1875, s. 108.

⁷⁶ RuQLM 1872, s. 1090.

⁷⁷ RuQLM 1873, s. 930.

⁷⁸ RuQL 1885, s. 965.

⁷⁹ C. Cebrian, *op. cit.*, s. 242.

⁸⁰ *Ibid.*, s. 243.

⁸¹ RuQLM 1872, s. 1090; *ibid.*, s. 930, C. Cebrian, *op. cit.*, s. 244; K. von Albedyll, *op. cit.*, s. 100.

⁸² RuQLM 1874, s. 912; *ibid.* 1875, s. 924; RuQL 1876/77, s. 928; *ibid.* 1878, s. 938; *ibid.* 1879, s. 941, *ibid.* 1880, s. 947.

⁸³ RuQL 1881, s. 952; K. von Albedyll, *op. cit.*, s. 100.

wzrosnąć do 12, a rok później aż do 14⁸⁴. Liczba ta stopniowo malała – w 1898 r. w ramach 2 Inspekcji Inżynieryjnej (2. Ingenieur-Inspektion) w Toruniu fortyfikacjami zajmowało się 11 oficerów⁸⁵. Wzrost ten pokrywa się z okresem budowy w Toruniu twierdzy fortecznej.

Od roku 1884 r. rozpoczął się szybki i systematyczny wzrost liczebności garnizonu Torunia. Dnia 1 kwietnia trafił tu II Batalion 21 Pułku Piechoty, sprowadzony na mocy rozkazu ministerialnego z 31 VII 1883 r. Został on rozmieszczony (po dwie kompanie) w Przyczółku Mostowym (Brückenkopf) i w Forcie XI (wówczas V) na lewym brzegu Wisły⁸⁶. Dnia 1 października natomiast sprowadzono 4 (1 Pomorski) Pułk Ułanów von Schmidta [Ulanen-Regiments von Schmidt (1. Pommersches) Nr. 4]⁸⁷.

Dnia 30 IX 1885 r., na mocy rozkazu z 19 III 1885 r., trafił do Torunia także batalion fizylierów 21 Pułku Piechoty, który umieszczono w nowo wybudowanych barakach na Rudaku (Rudaker Baracken) i w Fortcie XIII (wówczas VI)⁸⁸. W tym czasie garnizon liczył już 4429 żołnierzy⁸⁹.

Dnia 1 IV 1886 r.⁹⁰ dokonano zmiany w toruńskiej Landwehrze – wycofano II Batalion 5 Pułku Landwehry, a w jego miejsce sprowadzono I Batalion 61 (8 Pomorskiego) Pułku Landwehry (8. Pommersches Landwehr-Regiment Nr. 61). Tego samego dnia garnizon zasilił 2 Batalion Pionierów. W tym roku znalazła się w Toruniu także 9 Inspekcja Forteczna⁹¹.

Kolejne zmiany w składzie garnizonu zaszły dokładnie rok później (1 IV 1887 r.). Wówczas na mocy rozkazu z dnia 16 IX 1886 r. do Torunia sprowadzono z Bydgoszczy dowództwo VIII Brygady Piecho-

⁸⁴ RuQL 1880, s. 106; *ibid.* 1881, s. 105.

⁸⁵ RuQLKW 1898, s. 445 i n.

⁸⁶ RuQL 1884, s. 956; G. Schreiber, *op. cit.*, s. 466; K. von Albedyll, *op. cit.*, s. 100.

⁸⁷ RuQL 1885, s. 964; K. von Albedyll, *op. cit.*, s. 100; H. Martens, E. Zipfel, *op. cit.*, s. 11.

⁸⁸ G. Schreiber, *op. cit.*, s. 466.

⁸⁹ K. Wajda, *op. cit.*, s. 117.

⁹⁰ Zmiany były często wprowadzane w życie z dniem 1 kwietnia, ponieważ wówczas rozpoczynał się w armii pruskiej nowy rok budżetowy – z tego samego względu niektóre zmiany nastąpiły 1 października – kiedy to rozpoczęło się drugie półrocze.

⁹¹ RuQL 1886, s. 967; Troschel, *op. cit.*, s. 235.

ty (VIII Infanterie Brigade) oraz sztab i I Batalion 21 Pułku Piechoty⁹². W związku z zarządzonym zwiększeniem liczby batalionów piechoty w armii niemieckiej, tego dnia 10 kompania z 21 Pułku Piechoty została przeniesiona do Inowrocławia, gdzie stała się częścią nowo utworzonego IV Batalionu (dwukompanijnego) 129 Pułku Piechoty. Pozostałe pododdziały 21 Pułku Piechoty sformowały nową 10 kompanię⁹³.

W 1888 r. nie było już w Toruniu żadnego dowództwa batalionu Landwehry. Zostało ono zastąpione przez Dowództwo Okręgu (Bezirk Kommando)⁹⁴, które pozostało tutaj aż do 1919 r.⁹⁵

Dnia 27 I 1889 r. rozkazem Wilhelma II, z okazji jego urodzin, przemianowano 21 Pułk Piechoty na 21 (4 Pomorski) Pułk Piechoty von Borckego [Infanterie-Regiment von Borcke (4. Pommersches) Nr. 21]⁹⁶.

Dnia 1 IV 1890 r. w Gdańsku zostało utworzone dowództwo XVII Korpusu Armijnego, któremu podporządkowano między innymi Toruń, wydzielając go w ten sposób z okręgu II Korpusu Armijnego. W związku z tym wycofano z miasta sztab VIII Brygady Piechoty, który trafił do Gniezna, tworząc w jego miejsce sztab LXX Brygady Piechoty⁹⁷.

Do 1 X 1893 r. nie było żadnych zmian w składzie garnizonu⁹⁸. W miejsce 9 Inspekcji Fortecznej sprowadzono 4 Inspekcję Forteczną. Umieszczono tutaj także 5 Inspekcję Artylerii Pieszej (Fußartillerie Inspektion) oraz sztab i I Dywizjon (Bataillon) 15 Pułku Artylerii Pieszej⁹⁹. Wzmocniono też piechotę, utworzono również po dodatkowym IV Batalionie (dwukompanijnym) w 21 oraz 61 Pułku Piechoty¹⁰⁰.

⁹² RuQL 1887 (*Ergänzung zur Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preussischen Armee für 1887 <Enthaltend die laut Allerhöchster Cabinets-Ordres vom 11. und 22. März 1887 für den 1 April cr. Anbefohlenen Neuformationen>*), s. 943; G. Schreiber, op. cit., s. 466; K. von Albedyll, op. cit., s. 100.

⁹³ G. Schreiber, op. cit., s. 469.

⁹⁴ RuQL 1888, s. 947; RuQL 1889, s. 998

⁹⁵ K. von Albedyll, op. cit., s. 100.

⁹⁶ G. Schreiber, op. cit., s. 473–475.

⁹⁷ RuQL 1890, s. 513; K. von Albedyll, op. cit., s. 100.

⁹⁸ RuQL 1891 s. 889; *ibid.* 1892, s. 905; *ibid.* 1893, s. 937.

⁹⁹ RuQL 1893 (*Nach dem Stande vom 1 April 1893*), s. 394; RuQL 1893 (*Nach dem Stande vom 12 Oktober 1893*), s. 540; K. von Albedyll, op. cit., s. 100.

¹⁰⁰ K. von Albedyll, op. cit., s. 100.

Dnia 1 IV 1895 r. wzrosła ranga Torunia, ponieważ w mieście utworzono stanowisko gubernatora¹⁰¹. Dokonano także zamiany 5 Inspekcji Artylerii Pieszej na sztab II Brygady Artylerii Pieszej¹⁰².

Kolejne zmiany w składzie garnizonu nastąpiły dokładnie dwa lata później (1 IV 1897 r.). Utworzono wówczas 176 Pułk Piechoty (dwubatalionowy) – I Batalion tego pułku sformowano z IV Batalionu 55 Pułku Grenadierów Króla Fryderyka I (4 Wschodniopruskiego) (4. Ostpreußisches Grenadier-Regiment König Friedrich I Nr. 55) oraz z IV Batalionu 128 Pułku Piechoty i umieszczono go tymczasowo w Gdańsku. Natomiast II Batalion sformowano na bazie IV Batalionu 21 Pułku Piechoty oraz IV Batalionu 61 Pułku Piechoty z Toruniem jako miejscem stacjonowania. W mieście sformowano także sztab pułku oraz nowo utworzony sztab LXXXVII Brygady Piechoty¹⁰³.

Dnia 1 X 1897 r. przy 15 Pułku Artylerii Pieszej sformowano dywizjon zaprzęgowy (Bespannungs-Abteilung)¹⁰⁴. Już w 1893 r. planowano utworzenie takich oddziałów przy wszystkich pułkach artylerii pieszej (z wyjątkiem artylerii nadbrzeżnej), ale nie udało się to ze względu na koszty. Do 1897 r. sformowano zaledwie osiem takich dywizjonów¹⁰⁵. W tym czasie w Toruniu znalazł się pododdział zaprzęgowy 17 Dywizjonu Taborów (Train Bataillon Nr. 17)¹⁰⁶.

Kolejne zmiany wprowadzono dopiero w roku 1900¹⁰⁷. Dnia 1 października odesłano do Szczecina 2 Batalion Pionierów, sprowadzając

¹⁰¹ Gubernatorzy sprawowali naczelne dowództwo większych twierdz (w mniejszych ich kompetencje przejmowali komendanci). Operacyjnie podlegali dowódcy armii, na której odcinku znajdowała się twierdza. W przypadku obiektów znajdujących się na głębokich tyłach, były one podporządkowane poszczególnym zapasowym dowództwom korpusów (stellvertretende Generalkommando), H. Cron, op. cit., s. 181.

¹⁰² RuQLKW 1895, s. 1056; C. Bredow, G. Wedel, *Historische Rang- und Stammliste des deutschen Heeres*, s. 851; K. von Albedyll, op. cit., s. 100.

¹⁰³ RuQLKW 1896, s. 1068; *ibid.* 1897, s. 1040 n.; K. von Albedyll, op. cit., s. 100; W. Preusser, op. cit., s. 3.

¹⁰⁴ K. von Albedyll, op. cit., s. 100 i n.

¹⁰⁵ Ziethen, op. cit., s. 142.

¹⁰⁶ RuQLKW 1898, s. 1070.

¹⁰⁷ *Ibid.*, s. 1070 n.; RuQLKW 1899, s. 1058 n.; *Nachtrag zur Rang- und Quartier-Liste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps für 1899. Nach dem Stande vom 6. Oktober 1899*, s. 201.

stamtąd jednocześnie 17 Batalion Pionierów¹⁰⁸. Na każdy korpus armijny przypadał jeden batalion pionierów, o numeracji identycznej jak numer korpusu. Dzięki tej zamianie bataliony te znalazły się we właściwych okręgach korpusu – Szczecin należał do II Korpusu Armijnego, a Toruń do XVII Korpusu Armijnego.

Dnia 27 I 1902 r. 176 Pułk Piechoty został przemianowany na 176 (9 Zachodniopruski) Pułk Piechoty (9. Westpreußisches Infanterie-Regiment Nr. 176). W tym samym roku z Nowego Portu Gdańskiego (Neufahrwasser) do Torunia sprowadzono I Batalion tego oddziału¹⁰⁹. Wycofano także 17 Dywizjon Taborów¹¹⁰. Natomiast 1 października do Malborka (Marienburg) przeniesiono 9 i 10 kompanie z 11 Pułku Artylerii Pieszej¹¹¹.

W 1905 r. garnizon twierdzy liczył 8310 żołnierzy, z czego większość – tj. 5638 – miała swoje kwatery w poszczególnych dzielnicach miasta (wraz z Mokrem)¹¹².

Kolejną zmianę w składzie garnizonu wprowadzono dopiero w 1906 r.¹¹³ Dnia 1 października utworzono dywizjon zaprzęgowy przy 11 Pułku Artylerii Pieszej, a także sztab XLI Brygady Kawalerii¹¹⁴. W 1907 r. istniały już w Toruniu dwa lazarety garnizonowe¹¹⁵. W 1907 lub 1908 r. w Toruniu utworzono Wojskowe Urzędy Budowlane Nr I i II (Militär Bauämter Nr. I u II)¹¹⁶.

Do 1910 r. nie wprowadzono w składzie garnizonu żadnych zmian¹¹⁷. Wówczas prawdopodobnie 1 października przeniesiono do Torunia z Chełmna 4 Pododdział Karabinów Maszynowych (4. Ma-

¹⁰⁸ RuQLKW 1900, s. 1112; K. von Albedyll, op. cit., s. 101.

¹⁰⁹ RuQLKW 1901, s. 1110; RuQLKW 1902, s. 1121; K. von Albedyll, op. cit., s. 101; W. Preusser, op. cit., s. 4.

¹¹⁰ RuQLKW 1902, s. 1121.

¹¹¹ Ibid..

¹¹² K. Wajda, op. cit., s. 118.

¹¹³ RuQLKW 1903, s. 1112; ibid. 1904, s. 1124; ibid. 1905, s. 1132; ibid. 1906, s. 1142.

¹¹⁴ RuQLKW 1907, s. 1154; K. von Albedyll, op. cit., s. 101.

¹¹⁵ RuQLKW 1907, s. 1154.

¹¹⁶ RuQLKW 1908, s. 1180.

¹¹⁷ Ibid.; RuQLKW 1909, s. 1191; ibid. 1910, s. 1199.

schinengewehr-Abteilung)¹¹⁸, a w 1911 r. przy pułkach piechoty 21 i 176 utworzono po jednej kompanii karabinów maszynowych¹¹⁹.

W 1912 r. w Toruniu znajdował się już Wydzielony Personel Sądownictwa Wojskowego 35 Dywizji (Abgezweigtes Militärisches Justizpersonal der 35 Division)¹²⁰. Sztab dywizji został sprowadzony z Grudziądz 1 października, kiedy to dowództwo XLI Brygady Kawalerii wycofano z Torunia do Iławy.

Dnia 1 X 1912 r. nastąpiły także inne zmiany, przy 176 Pułku Piechoty sformowano trzeci batalion¹²¹. W Toruniu utworzono sztab 4 Inspekcji Pionierów¹²² oraz 81 Toruński Pułk Artylerii Polowej (Thorner Feldartillerie-Regiment Nr. 81). Został on przeznaczony do rozmieszczenia w twierdzy, jednak z braku koszar nie było możliwe rozlokowanie go w tym miejscu. Sztab i I Dywizjon Pułku umieszczono tymczasowo na Strzelnicy Artylerii Pieszej w Toruniu (Fußartillerie-Schießplatz Thorn), a II Dywizjon na poligonie w Czarnem (Truppen Übungsplatz Hammerstein)¹²³. Prawdopodobnie wówczas do Torunia sprowadzono także Intendenturę 35 Dywizji oraz zapowiedziano przeniesienie sztabu, I i III Batalionu 176 Pułku Piechoty do Chełmna (Kulm), a także sztabu i I Dywizjonu 15 Pułku Artylerii Pieszej do Bydgoszczy¹²⁴. Zapewne również wtedy utworzono stanowisko Oficera do spraw Komunikacji (Verkehrsoffizier von Platz)¹²⁵, którego zadaniem był w szczególności nadzór nad rozbudową i eksploatacją fortecznej sieci kolejowej, a także połączeń telegraficznych i telefonicznych znajdujących się w twierdzy. Podlegały mu pododdziały łączności, jeżeli nie były przydzielone do poszczególnych odcinków obrony¹²⁶.

Zmiany te były spowodowane utworzeniem właśnie 1 X 1912 r. XX Korpusu Armijnego z siedzibą w Olsztynie, który „zabrał” część garnizonów z okręgów I (Królewiec) i XVII (Gdańsk) Korpusu Armijnego.

¹¹⁸ RuQLKW 1910, s. 1199; *ibid.* 1911, s. 1219; K. von Albedyll, *op. cit.*, s. 101.

¹¹⁹ K. von Albedyll, *op. cit.*, s. 101.

¹²⁰ RuQLKW 1912, s. 1243

¹²¹ K. von Albedyll, *op. cit.*, s. 101.

¹²² *Ibid.*

¹²³ RuQLKW 1913, s. 1278; K. von Albedyll, *op. cit.*, s. 101.

¹²⁴ RuQLKW 1913, s. 1227 i n.

¹²⁵ *Ibid.*, s. 1278.

¹²⁶ H. Cron, *op. cit.*, s. 181.

W 1913 r. wszystkie pułki armii niemieckiej otrzymały jako trzynastą kompanię pododdział ciężkich karabinów maszynowych. Utworzono także piętnaście fortecznych pododdziałów karabinów maszynowych (Festungsmaschinengewehr-Abteilungen), które przydzielono jako czternasta kompania do pułków stacjonujących w twierdzach¹²⁷.

Dnia 1 X 1913 r., zgodnie z wcześniejszym planem, oddziały 15 Pułku Artylerii Pieszej (sztab, I Dywizjon i Dywizjon Zaprzęgowy) przeniesiono do Bydgoszczy¹²⁸. Tego dnia w Toruniu sformowano kompanię karabinów maszynowych przy 61 Pułku Piechoty. Do miasta trafiły także 5 Forteczny Pododdział Karabinów Maszynowych oraz 1 Forteczna Kompania Łączności (Festungs Fernsprech Kompanie Nr. 1)¹²⁹.

W momencie wybuchu I wojny światowej w Toruniu znajdowały się następujące sztaby¹³⁰:

- 35 Dywizji Piechoty
- LXX Brygady Piechoty
- LXXXVII Brygady Piechoty
- II Brygady Artylerii Pieszej
- 4 Inspekcji Fortecznej (Festung-Inspektion)
- 4 Inspekcji Pionierów (Pionier-Inspektion).

Garnizon twierdzy tworzyły zaś:

- 21 (4 Pomorski) Pułk Piechoty von Borckego [Infanterie-Regiment von Borcke (4. Pommersches) Nr. 21]
- 176 Pułk Piechoty (Infanterie-Regiment Nr. 176) – na 1 X 1914 r. zaplanowano przeniesienie sztabu, I i III Batalionu do Chełmna, ale zaniechano tego z powodu wybuchu wojny

¹²⁷ E. Graf von Matuschka, *Organisationsgeschichte des Heeres 1890–1918*, [w:] *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648–1939*, pod red. H. Meier-Welckera i W. von Groote, cz. V: *Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890–1918)*, Frankfurt am Main 1968, s. 166.

¹²⁸ RuQLKW 1914, s. 1318; K. von Albedyll, op. cit., s. 101.

¹²⁹ RuQLKW 1914, s. 1336; K. von Albedyll, op. cit., s. 101.

¹³⁰ RuQLKW 1914, s. 1336. K. von Albedyll, op. cit., s. 100 n.; *Ruhmeshalle unserer alten Armee*, Leipzig b.d.w., s. 7–55; W. K. Nehring, *Westpreußische Garnisonen (Standorte)*, Westpreussen Jahrbuch, 1970, s. 134; J. Centek, *Dyslokacja wojsk niemieckich na Pomorzu przed wybuchem I wojny światowej*, [w:] *Problemy militarne na Pomorzu w latach 1914–1989*, pod red. A. Stachuli, Słupsk 2002, s. 12.

- 61 (8 Pomorski) Pułk Piechoty von der Marwitz [Infanterie-Regiment von der Marwitz (8. Pommersches) nr 61]
- 11 Pułk Artylerii Pieszej (Fußartillerie Regiment Nr. 11)
- 4 (1 Pomorski) Pułk Ułanów von Schmidta [Ulanen-Regiment von Schmidt (1. Pommersches) Nr. 4]
- 5 Forteczny Pododdział Karabinów Maszynowych (Festungs-Maschinengewehr-Abteilung Nr. 5), przydzielony do 21 Pułku Piechoty
- 4 Pododdział Karabinów Maszynowych (Maschinengewehr-Abteilung Nr. 4, przydzielony do 129 Pułku Piechoty)
- 17 (1 Zachodniopruski) Batalion Pionierów [Pionier-Bataillon (1. Westpreußisches) Nr. 17]
- 1 Forteczna Kompania Telefoniczna (Festungs Fernsprech Kompanie Nr. 1)

Etat każdego z dziewięciu stacjonujących w mieście batalionów piechoty na stopie pokojowej wynosił około 20 oficerów i urzędników, a także około 600 podoficerów i żołnierzy. W czasie wojny miał on osiągnąć liczbę 26 oficerów i urzędników oraz 1054 podoficerów i żołnierzy¹³¹.

Dnia 28 VI 1914 r. w Sarajewie zamordowano arcyksięcia Ferdynanda. Przez następny miesiąc z niepokojem obserwowano rozwój wydarzeń. 28 lipca 1914 r. Austro-Węgry wypowiedziały wojnę Serbii, rozpoczynając I wojnę światową.

Już 31 lipca cesarz Wilhelm II wydał rozkaz: „Zagrażające niebezpieczeństwo wojny” („Drohende Kriegsgefahr”). W takiej sytuacji nakazano, by tymczasowa załoga twierdzy – LXX BP (21 i 61 pułki piechoty), obsadziła forty. W tym czasie wszystkie oddziały stacjonujące w Toruniu zostały zasilone przez rezerwistów¹³².

Następnego dnia wydany został rozkaz mobilizacyjny. Każdy pułk garnizonu utworzył wówczas formację zapasową, która miała dostarczać do niego uzupełnienia w trakcie wojny. W przypadku piechoty był to batalion, w artylerii dywizjon, a w kawalerii – szwadron¹³³.

¹³¹ E. Graf von Matuschka, op. cit., s. 160.

¹³² von Keiser, op. cit., s. 1.

¹³³ Ibid., s. 2.

Oddziały armii czynnej, stanowiące garnizon Torunia, wyruszyły na front w składzie XVII Korpusu Armijnego. Przewidywano także, że Twierdza Toruń, jeżeli nie będzie bezpośrednio zagrożona przez siły rosyjskie, będzie mogła wydzielić ze swojego garnizonu do armii polowej siły odpowiadające dywizji¹³⁴. Ponieważ wojska nieprzyjacielskie nie próbowały zdobywać miasta, sformowano w ten sposób 35 Dywizję Rezerwową (35 Reserve-Division), zwaną również Rezerwą Główną Toruń (Hauptreserve Thorn), składającą się z 12 batalionów, 3 szwadronów i 38 dział¹³⁵. Na jej czele stanął generał major Fritz von Unger. Zadaniem tej formacji była osłona granicy przed rosyjską 2 Armią, atakującą Prusy Wschodnie od strony Narwi¹³⁶.

W czasie wojny w Toruniu stacjonowały zapasowe formacje jednostek garnizonu. Przez dłuższy lub krótszy czas w mieście przebywały także zapasowe bataliony rezerwowych pułków piechoty nr 5, 21 i 49 oraz 49 Pułku Piechoty Landwehry, 2 Kompania Pionierów Landwehry Korpusu Gwardii (2 Landwehr-Pionier-Kompanie des Garde Korps), formacje lotnicze – samoloty i statki powietrzne, I Dywizjon Rezerwowego Pułku Artylerii Pieszej Gwardii (Garde-Reserve-Fußartillerie-Regiment), 11 Pułk Artylerii Pieszej Landwehry (Landwehr-Fußartillerie-Regiment Nr. 11), 15 i 9 Dywizjon Artylerii Pieszej Landwehry (Landwehr-Fußartillerie Bataillon Nr. 15 i Nr. 9)¹³⁷. Dnia 1 VII 1916 r. w Toruniu utworzono Szkołę Strzelania Artylerii Pieszej (Fußartillerie Schießschule), która rozpoczęła działalność 15 października tego roku¹³⁸.

Po klęsce poniesionej przez armię niemiecką w listopadzie 1918 r. oddziały tworzące przedwojenny garnizon Torunia wchodziły w skład jednostek Grenzschtutzu, jak w przypadku 61 czy 176 Pułku Piechoty¹³⁹. Pierwszy z nich wrócił do miasta dopiero w kwietniu 1919 r.¹⁴⁰

¹³⁴ *Der Weltkrieg 1914–1918*, T. 2, Berlin 1925, s. 46.

¹³⁵ *Ibid.*, s. 361.

¹³⁶ *Ibid.*, s. 60.

¹³⁷ K. von Albedyll, *op. cit.*, s. 101.

¹³⁸ H. Cron, *op. cit.*, s. 190.

¹³⁹ W. Preusser, *op. cit.*, s. 305; von Keiser, *op. cit.*, s. 359.

¹⁴⁰ von Keiser, *op. cit.*, s. 359.

Na mocy Traktatu Wersalskiego Toruń miał być przekazany Polsce. Gdy pokój wszedł w życie 1 I 1920 r., Niemcy rozpoczęli ewakuację swoich oddziałów z Pomorza, na które wkraczały pierwsze oddziały Rzeczypospolitej¹⁴¹. Wbrew temu układowi wywieźli z twierdzy całe uzbrojenie i wyposażenie, czyniąc ją w ten sposób zupełnie niezdolną do obrony¹⁴².

Dnia 18 stycznia żołnierze niemieckiego garnizonu Torunia zebrali się pod ratuszem i ze sztandarem przyozdobionym żałobną krepą wyruszyli w kierunku Szosy Chełmińskiej. Odchodząc, złożyli jeszcze wieniec pod pomnikiem upamiętniającym wojnę francusko-pruską, który znajdował się w pobliżu teatru im. Wilama Horzycy. Dwie godziny później do miasta dotarły pierwsze patrole polskiej jazdy¹⁴³.

Tabela 1
Gubernatorzy Torunia
(po odtworzeniu stanowiska gubernatora w 1895 r.^a)

Rok objęcia funkcji	Nazwisko i stopień
1895	generał porucznik von Hagen ^b
1896	generał porucznik Boie
1897	generał porucznik Rohne
1899	generał piechoty von Amman
1902	generał porucznik von Rosenberg-Gruszczynski
1903	generał porucznik Brunsich Edler von Brun
1908 ^c	generał artylerii Gronau

¹⁴¹ Szerzej: A. Smoliński, *Udział sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w operacji przejmowania ziem przyznanych na mocy traktatu w Wersalu (styczeń–luty 1920 r.)*, [w:] *Problemy militarne Pomorza w latach 1914–1989*, s. 29–71.

¹⁴² Szerzej zob. M. Giętkowski, Z. Karpus, W. Rezmer, op. cit., passim.

¹⁴³ A. W. Aleksandrowicz, *Wrażenie z odbioru od Niemców twierdzy Torunia od 10 do 18 I. 1920 r.*, [w:] *Księga pamiątkowa bractwa strzeleckiego w Toruniu 1352–1927*, Toruń 1927, s. 85.

1912 ^c	generał porucznik von Schack
1914 ^c	generał porucznik von Dickhuth-Harrach

^a Wcześniej w Toruniu istniało stanowisko gubernatora w latach 1793–1806; zob. C. Bredow, G. Wedel, op. cit, Teil II, s. 852.

^b Wcześniej komendant Torunia

^c W *Rangliste* z tego roku występuje po raz pierwszy jako gubernator. Mógł objąć to stanowisko rok wcześniej, po zamknięciu poprzedniej *Rangliste*.

Źródło: *Rangliste* z lat 1894–1914; C. Bredow, G. Wedel, op. cit., s. 852.

Tabela 2

Komendanci Torunia (po odtworzeniu Komendatury w 1815^a)

Rok objęcia funkcji	Nazwisko i stopień
1815	Treskow ^b
1815	pułkownik (od 1820 r. generał major, od 1835 r. generał porucznik) Beneckendorff und von Hindenburg
1838	generał major von Petersdorf
1842	pułkownik (od 30 III 1844 r. generał major) Philipp Andreas von Reichenbach [*]
1849	major Slevogt
1850	pułkownik Albert du Vignau [*]
1852	wakat ^c
1853 ^d	podpułkownik von Stosch
1853	podpułkownik Bernhard Karl von Pritwitz und Gaffron [*]
1855 ^d	podpułkownik von Kindler
1855	pułkownik (od 1861 r. generał major) Bernhard Karl von Pritwitz und Gaffron [*]
1862	pułkownik (od 18 X 1861 r. generał major) von Stückradt
1869	pułkownik (od 15 VI 1873 r. generał major) Wilhelm Ferdinand von Reichenbach [*]

1873	pułkownik von Kettler
1874	pułkownik (od 12 VI 1880 r. generał major) Karl Richard von Conta ^a
1881	podpułkownik (od 13 I 1884 r. pułkownik) Wilhelm Franz Ludwig von Holleben ^a
1888	generał porucznik von Lettow-Vorbeck
1891	generał major (od 1 IV 1894 r. generał porucznik) von Hagen ^c
1895	pułkownik (od 1896 r. generał major) baron von Sell
1896?	Barbens ^b
1897	pułkownik Gaede
1898	pułkownik von Loebell
1902	generał major von Francois
1906 ^d	generał major Griepenkerl
1911 ^d	generał major von der Lancken

^a Por. biogramy w: *Toruński Słownik Biograficzny*, t. 4, Toruń 2004 (autorka wszystkich biogramów jest M. Niedzielska).

^b Wcześniej w Toruniu istniało stanowisko komendanta w latach 1793–1806; zob. C. Bredow, G. Wedel, op. cit., s. 852.

^c Stopień nieustalony.

^d W chwili zamykania *Rangliste* z 1852 r. stanowisko komendanta Torunia było nieobsadzone.

^e W *Rangliste* z tego roku występuje po raz pierwszy jako komendant. Mógł objąć to stanowisko rok wcześniej, po zamknięciu poprzedniego rocznika.

^f Od 1895 r. jako gubernator Torunia.

Źródło: *Rangliste* z lat 1817–1914; C. Bredow, G. Wedel, op. cit., s. 852.

Tabela 3

Przełożeni (Vorsitzende) i komendanci (Kommandanten) Strzelnicy Artylerii Pieszej^a w Toruniu (Fußartillerie Schießplatz Thorn)

Rok objęcia funkcji	Nazwisko i stopień	Stanowisko
1894 ^b	pułkownik (od 1898 r. generał major) Voc-krod	przełożony
1899 ^b	pułkownik Richter	przełożony
1901 ^b	pułkownik (od 1903 r. generał major) von Bo-se	komendant ^c
1904 ^b	pułkownik (od 1906 r. generał major) Fromm	komendant
1907 ^b	pułkownik (od 18 VII 1907 r. generał major) von Maschke	komendant
1910 ^b	pułkownik (od 21 IV 1911 r. generał major) Brandt	komendant

^a Jest to, zdaniem autora, najlepsze tłumaczenie terminu „Fußartillerie Schießplatz”, ponieważ w niemieckiej terminologii wojskowej odpowiednikiem polskiego słowa poligon jest Truppenübungsplatz

^b W *Rangliste* z tego roku występuje po raz pierwszy na tym stanowisku. Mógł objąć je rok wcześniej, po zamknięciu poprzedniej *Rangliste*.

^c W *Rangliste* z 1901 r. na wszystkich strzelnicach artylerii pieszej pojawiają się komendatury, a co za tym idzie stanowiska komendantów.

Źródło: *Rangliste* z lat 1893–1914; C. Bredow, G. Wedel, op. cit., s. 852.

The composition of the Toruń garrison in the years 1815–1918

The article, based mainly on German officer annals and stories of regiments stationed in the town, attempts to find out what units stationed in Toruń from 1815 to the outbreak of the 1 WW. In the period examined by the author there appear clearly two stages in the military history of Toruń. The first one, lasting from re-garrisoning the fortress by the Prussians, shows how the town's significance as a fortress from the Napoleon times was slowly diminishing. Opening a new railway bridge was a breakthrough, which entailed the fact of Toruń being classified as a fortress of the first class – that is one of the most important military objects in the Reich. Together with the construction of a ring of forts one can observe a rise in the number of soldiers in the gari-

son. The first commanders-in-chief arrived in Toruń – originally of the 8th Infantry Brigade, next in its place – the 120th and 137th Infantry Brigade ,as well as the pioneers' inspections, the foot artillery, and from 1913 the command of the 35th Infantry Division. In the article there have been mentioned units to be found in Toruń during the 1 WW, as well as field units posted by the garrison of the fortress. The work is complemented by the tables containing registers of the fortress's governors, its commanders and the superiors of the rifle-range of the foot artillery.

Die Zusammensetzung der Garnison von Thorn in den Jahren 1815–1919

Der vorliegende Artikel stützt sich hauptsächlich auf deutsche Offiziers-jahrbücher und die Geschichte der Regimenter, die in der Stadt stationiert waren, und unternimmt den Versuch festzustellen, welche Einheiten in Thorn in der Zeit von 1815 bis zum Ausbruch des 1. Weltkriegs stationiert waren. In dem vom Autor untersuchten Zeitraum lassen sich deutlich zwei Etappen in der Militärgeschichte von Thorn unterscheiden. Die erste begann im Prinzip mit der erneuten Besetzung der Festung durch eine preußische Garnison und zeigt einen langsamen Verfall der Bedeutung der Stadt als Festung aus der napoleonischen Zeit. Einen Wendepunkt bedeutete dann die Eröffnung der Eisenbahnbrücke über die Weichsel im Jahr 1872, die dazu führte, dass Thorn zur Festung erster Klasse erklärt wurde. Gleichzeitig mit dem Bau eines Rings von Forts lässt sich ein deutlicher zahlenmäßiger Anstieg der Soldaten der Garnison beobachten. In die Stadt kamen auch die ersten höheren Kommandostellen, zunächst der 8. Infanteriebrigade und danach an ihrer Stelle der 70. und 87. Infanteriebrigade, ebenso Pionierinspektionen und Feldartillerie und seit 1913 auch das Kommando der 35. Infanteriedivision. In dem Artikel werden auch Einheiten erwähnt, die sich während des 1. Weltkriegs in Thorn befanden, sowie Feldeinheiten, die durch die Garnison der Festung aufgestellt wurden. Die Arbeit wird vervollständigt durch Tabellen mit Aufstellungen der Gouverneure der Festung, der Kommandanten der Festung und der vorgesetzten Schützen der Feldartillerie.